

Максимчук М. С.,

аспірант кафедри української і зарубіжної літератури

Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка

СВОЄРІДНІСТЬ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ОБРАЗУ МАТЕРІ У ЛІТЕРАТУРНІЙ ТВОРЧОСТІ О. ДОВЖЕНКА

Анотація. У статті розглядаються образи жінок-матерів, створених О. Довженком у його літературних творах. Зосереджується увага на змалюванні портретів Марії Стоян («Мати»), Тетяни Запорожець («Україна в огні»), збірних образах дівчат-покриток («Щоденник», «Бронза»).

Ключові слова: образ, жіночий образ, мати, покритка, материнська доля.

Постановка проблеми. В Україні жінка споконвіку вважається берегинєю домашнього вогнища та сімейного загишки. Для української родини передусім характерна велика роль матері. Протягом багатьох століть людство звертається до матері в піснях, молитвах, віршах і поемах, ушлявлюючи її величне ім'я.

Для українців образ Матері триєдиний: любов до рідної неньки, яка переростає у глибоку пошану до Матері Божої, що завжди була покровителькою українців, і невгасимую любов до Матері-України, яка потребує захисту.

Українська література має давні традиції трактування жіночого образу. Представницю народу з їхньою скромністю, працелюбством знаходимо у творах І. Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, Марка Вовчка, І.Нечуя-Левицького, М. Кропивницького, П.Мирного, О.Кобилянської. Всі вони акцентували увагу на таких рисах жіночого характеру, як почуття людської гідності, бажання боротися за власне щастя. Література XIX – початку XX століття представляє читачеві різноманітні жіночі образи: від жінки-селянки, бурлачки, покритки, зневаженої суспільством до високоосвіченої, інтелігентної, сильної духом, незалежної особистості.

Образ жінки в літературі є предметом дослідження Н. Білоус, Л. Гострик, Н. Заверталюк, М. Ковалик, А. Новикова, О. Пастушенко, О. Стяжкіна, С. Філоненко. Та досі залишаються поза увагою жіночі образи літературної творчості письменника, кіносценариста, режисера зі світовим ім'ям О. Довженка. Про необхідність їх систематичного вивчення наголошувалося у працях Ю. Барабаша, О. Килимника, О. Плачинди, О. Поляруша та інших. На сьогодні це питання і досі залишається відкритим. Саме необхідність залучення до літературно-наукового обігу такого матеріалу і зумовлює **актуальність нашого дослідження.**

Мета дослідження – цілісне і системне вивчення образів жінок-матерів у літературній творчості О. Довженка.

Виклад основного матеріалу. Особливе місце у своїй літературній творчості відвів жінкам О. Довженко. З великим трепетом, любов'ю і повагою виписані у письменника образи його матері та прабаби («Зачарована Десна»), інших жінок і дівчат («Арсенал», «Земля», «Україна в огні», «Повість полум'яних літ», «Мати», «Бронза», «Щоденник»).

Однією з найважливіших задач своєї творчості Довженко вбачав в ушлявленні образу жінки-матері – люблячої, терплячої, багатостраждальної, шляхетної і величної.

Праобразом усіх матерів творчого доробку митця стала, звичайно ж, його мати Одарка Єрмолаївна. Саме її святий образ, що «стояв на зорях вечірніх та ранішніх» та захищав молитвами від кулі й шаблі стане першоосновою для змалювання кращих представниць українського материнства.

Уже з перших рядків кіноповісті «Арсенал» як кадри фільму починають змінюватися образи зображуваних тут матерів. Змальовуючи одразу декілька героїнь майже в однаково важких умовах, Довженко, ясна річ, хотів наголосити на їхній типовості. Йому вистачило всього кілька штрихів, аби проникнути в саму суть материнського буття. Мається на увазі весь той неосяжний материнський біль, труд, сльози, розпука, які з такою майстерністю відображені на сторінках кіноповісті.

Ось перед нами хата, в якій посеред злиднів, бідноти і пустоти сидить жінка «з слідами важкої праці й нестатків» [1, с. 32]. Її руки втомлено спущені додолу, її очі вицвіли «від чекання, сліз і багато чого, про що й розповісти не можливо, чого не втілиш ні в які слова» [1, с. 32].

Змінюється кадр і перед нами постає образ матері-трудівниці, «літньої сівачки», яка, зібравши останню волю в кулак, хитаючись від безсилля, кидає зерно в землю, щоб пізніше було чим годувати свою сім'ю, свого скаліченого війною сина. А той син «у неї вдома без ніг. <...> Сам долі як пам'ятник, розбитий і знятий з п'єдесталу. На грудях «георгій» [1, с. 32]. Однак немає в неї радості від синових заслуг, бо сама повинна обробляти землю. Виростивши й виховавши його собі на радість, не дочекається тепер мати від нього допомоги. Навік забрала його сили кривава війна.

Наступний кадр розповідає про матір, яка змушена дивитися в голодні очі своїм дітям у той час, як її безрукий чоловік з останніх сил надривається в полі. У знеможі й великому розпачі б'є він свого коня, не знаючи з кого ще спитати за ту бідність та злидні, що здолали його сім'ю. Водночас від тієї ж безвиході б'є своїх дітей мати. Автор благає: «Не дивіться на неї, відверніться» [1, с. 33]. Не виправдання просить він для цієї жінки, а розуміння, оскільки «отупіла мати від дитячих сліз» [1, с. 33], а вони все «кричать, плачуть, вимагають» [1, с. 33].

Тяжка доля жінок турбувала Довженка протягом усього життя. У «Щоденнику» знаходимо запис (від 30 березня 1942 року), який свідчить про те, що з помірних питань, які були першочерговими, важливими і болючими на той час, саме тема про долю жінки стала для митця великою, визначною, хоча, можливо, не до кінця втіленою. У цьому контексті варто звернути увагу й на своєрідний Довженків

наказ для наступних поколінь майстрів слова, в якому він закличе возвеличити матір, написати про неї так, як ще ніхто не писав: «Найдися, письменнику, рівний талантом красоті материнської душі, і напиши для всіх грядущих літ цей кришталевий прояв материнської душі, генія української матері» [2, с. 71].

Ці слова зірвуться з пера Довженка під час роботи над сюжетом твору «Мати», який уперше було опубліковано в газеті «Известия» 20 лютого 1943 року. Невеликий за розміром твір містить розповідь про героїзм української жінки-матері, яка ціною власного життя намагалася врятувати чужих синів у роки воєнного лихоліття.

«Не ради сліз, і розпачу, й скорбот, і не в ознаку гіркого прокляття <...>, а задля слави нашого роду написано і во ім'я любові про цю високу смерть» [2, с. 652], – такими словами розпочинає автор цю правдиву, невигадану історію про Марію Стоян.

Цікаво, що Довженко декілька разів змінював ім'я героїні: Явдоха Пилипенко, Олена Нечитайло і, врешті-решт, Марія Стоян. Свідченням цього є його щоденникові записи за 1942 рік, упродовж якого тема оповідання розвивалася і варіювалася.

Найчастіше у «Щоденнику» згадується ім'я Явдоха. Проте в тексті твору навк застигло ім'я «Марія» з підкреслено мужнім прізвиськом Стоян. Можливо так сталося тому, що це ім'я одне з найпоширеніших у світі. Хоча не виключено й те, що певну роль тут зіграли асоціації, що викликають у свідомості читача Мати Божа або Діва Марія, які в християнському світі символізують матір, покровительку, заступницю.

Не можна категорично стверджувати, що у творі це ім'я є символом, але сама його наявність, внесла у твір щось сакральне, святяте і величне. Трагізм Марії Стоян уособлює страждання всіх земних матерів, а відтак асоціюється зі стражданнями Божої Матері. Жоден інший жіночий образ у творчості О. Довженка не сповнений такого трагізму і такої шляхетності.

Українська жінка, яка сама народила, виховала та провела на поля війни двох своїх синів Івана й Василя, прихистила поранених льотчиків з Уралу Степана Пшеницина та Костю Рябова. Виконуючи культурно-просвітну роботу (розкидаючи над Україною листівки про правду війни), були вони підбиті ворожими літаками. Зібравши всю свою волю, подолали вони біля п'ятисот кілометрів з полами руками й ногами, доки не стрілася їм на дорозі хата Марії Стоян.

Два тижні доглядала Марія синів таких же нещасних матерів, як і вона сама. Два тижні вона боролася за їхнє життя. Та не змогла вберегти. В село прийшли німецькі загарбники. Зайшли і до її хати. Рятуючи чужих дітей, назвала Марія їх своїми синами. Невтомно повторювала це і на сільському майдані, куди зігнали німці все село на очну ставку. Ніхто не посмів заперечити Стоянісі. Бо у всіх були на війні свої діти. Навіть вдова убитого партизанами начальника поліції Палажка, потупивши очі, підтвердила вищесказані слова.

І все б було добре, та тільки забула Марія сказати хлопцям своє прізвиське і вони не спитали «по неухважності своїй дурній» [1, с. 656]. Удар – і впала Марія додолу. Непритомніючи, «вона чула, мов крізь сон, як гукали до неї Пшеницин і Рябов:

– Прощайте, мамо! Спасибі! З вами і вмирати не страшно!» [1, с. 656].

Розстрілявши льотчиків, знищивши гранатами хату, вирішили нацисти покарати й багатостраждальну українську матір, повісивши її на старій груші. Та не могла дозволити жінка, щоб омиті кров'ю руки фашистів бодай пальцем зачепили її. Сама стала на пеньок, перехрестилася, сама наділа зашморг, промовила єдине слово: «Діти...» і повисла.

Незабутніми залишаться слова прощання сина Василя зі своєю матір'ю, як незабутньою залишиться і сцена вшанування материнства військом, в якому він боровся за свободу рідної землі. Весь загін радянських солдатів, ідучи повз неживе тіло Марії Стоян на поле бою, проходив без шапок, низько вклоняючись її безсмертному подвигу: «І хто ж не поклониться з живих і прийдеших невмирущій красі Марії Стоянихи, матері, що просила милостиню для дітей чужих? <...> Вічна слава вашому імені, мамо Маріє, красоті вашій» [1, с. 656].

Автор наділив свою героїню кращими жіночими рисами національного характеру, оспіваними в народно-поетичній творчості: духовною красою, добротою, шляхетністю, непохитністю, рішучістю, жертвністю. Цей образ уособлює в собі всю глибину розуміння жіночності і материнства, підноситься до символу багатостраждальної України.

Не менш знаковою постаттю у Довженковій літературній творчості є Тетяна Запорожець («Україна в огні»), яка теж втілює в собі образ матері великого українського роду. Вона з'являється вже на самому початку кіноповісті, співаючи народну пісню «Ой, піду я до роду гуляти». Разом з нею цю народну перлину співали і її сини – Роман «з великою шаблею і заслугою на грудях» [1, с. 151], артилерист Іван-воїн, славний чорноморець Савка, Григорій, майстер урожаю, Трохим, щасливий батько п'яти дітей, Тетяниних онуків, та дочка Олеся – всьому роду втіха.

Все життя Тетяна, як і багато інших українських матерів, провела «в radoшах і турботах, невпинній праці на велику родину з дрібними діточками, на громаду, на державу» [1, с. 152]. Вона виховала п'ятеро синів, які гарно проявили себе і в науці, і у військовій справі, і повсякденній роботі на землі, раділа успіхам своєї донечки – майстриці квітів і вишиванок. І тому на своєму Дні народження справді була задоволена результатами свого життя, тим, що її родина врешті-решт змогла знову зібратися за одним великим столом. Тому і пісню співає Тетяна ту, яка прославляє рід, його духовне багатство. Адже коли родина збирається разом – кожен стає на мить щасливішим, повним сил і наснаги для боротьби з повсякденними труднощами.

Проводжаючи дітей на війну, кричало материнське серце від жалю, розпачу, передчуття бід: «Синочки мої, сини! Діточки мої! А боже мій, боже мій! Ой, прощайте, прощайте, діти мої...» [1, с. 152].

Так і сталося. Не всі Запорожці вижили у Другій світовій. Прострочило кулеметом з ворожого літака Тетяну Запорожчиху, дочку Олеся було забрано в полон до Німеччини, двох синів вбито в нерівній боротьбі з ворогом.

Ще раз прозвучить пісня про щасливий рід у кінці твору. Але, на жаль, прозвучить вона вже в пам'ять про матір, берегиню роду, яку забрала в могилу безжална війна.

«Прийшов батько Лаврін, брат Роман, прийшов Іван Запорожець<...>. І хоча всі вони були поранені, а матері, діда Демида, Савки і Григорія уже не було і хата була спалена, стали укупі коло печища і в честь матері заспівали:

Ой, піду я до роду гуляти,

Таж у мене увесь рід багатий» [1, с. 247].

Знову проводжатиме на війну залишки своєї родини, але вже не мати, а дочка її Олеся, яка ніби перейняла від Тетяни її материнську естафету. І пригадаються тут слова вже з іншої пісні: «Козацькому роду нема переводу!».

Порівняно з образом Марії Стоян постать Тетяни Запорожець, можливо, не така яскрава й цілісна, але теж доволі символічна. Тетяна стала тією особистістю, яка своїми настановами, своєю піснею змогла згуртувати родину Запорожців – так само, як це зробили тисячі й тисячі інших українських матерів. Несучи в душі образи люблячих матерів, тепло їхніх рук, українські воїни змогли здобути перемогу у війні й (ті, хто вижив) повернутися до рідного краю.

Окремим доробком у творчості письменника є розповіді про тих нещасних дівчат, молодих матерів, що мали нещастя народити дітей від ворогів. Наприклад, у «Щоденнику» можна віднайти нотатку (від 8 червня 1942 року) про задум «написати оповідання чи скористати як епізод в іншому оповіданні про дівчину, що стала вагітною од німця-гвалтівника» [2, с. 184]. У цій же творчій заготовці подано роздуми знедоволеної молодої матері щодо подальшої долі своєї ненародженої дитини: «Що робити? Як бути з дитиною? Може вбити її? Бо все одно виросте воно і будуть його ненавидіти люди, само себе воно буде ненавидіти. <...> Чи лишити живим і самій мучитись увесь час, виховуючи плід своєї ганьби, страху, і свого великого нещастя і недолі?» [2, с. 185].

Подано тут і важкі роздуми над тим, якою вона буде матір'ю, чи зможе вона нею стати: «Я ж мати? Ні, я не мати. Мати, це щось інше. Це любов і радість, і продовження роду. Мати – це згода і одвертість, і спокій. Я не мати. І він не батько. Він був п'яний, він вішав людей у селі, він був жорстокий звір, якого могла витворити чужа ворожа країна» [2, с. 185].

Фінал цього запису вражає своєю жорстокістю: «Дівчина убила дитину. Ніхто не знав, куди ділася дитина, ніхто й не питав» [2, с. 185].

Подібні думки про вбивство дитини, народженої від ворога, знаходимо в словах Христі Хутірної («Україна в огні»): «Коли в мене родиться їхня дитина, я її задушу!» [1, с. 196]. До речі більш жорстоко ці слова звучать у щоденниковому записі: «Коли у мене родиться вороже дитя, знищу, як щеня» [2, с. 184].

Ще раз звернеться до цієї теми О. Довженко в оповіданні «Бронза», що пізніше ввійде до «Повісті полум'яних літ». Емоційна напруга сягає своєї вищої точки під час епізоду розмови полонянки-Марії з бронзовим пам'ятником її чоловіка Павла. Вона принесла до його підніжжя свої «сором і муку – дитину чужу невідомого батька» [1, с. 660]. Вона просила вбити їх обох чи пожаліти. Та пожаліла дівчину вже тільки її стара мати, яка, відчуваючи страждання молодого серця, дала їй важливу настанову для життя: «Страждай, голубко. Єдина достовірність серед усіх химер і пристрастей людських – страждання. Ви-

сокії закони, моя доню, любов, чесноти, вірність, і героїство, і доброта людська, і людська слава, і всякий талант, і всі дороги до щастя і втіхи. Все через нього» [1, с. 661].

О. Довженко, звичайно, не став новатором у цій темі. Подібні історії про вагітність дівчат-покриток знаходимо у творчості Т. Шевченка («Катерина», «Наймичка»), І. Франка («Жіноча неволя в руських піснях народних») та інших. Як і в записках попередників, ми знаходимо у його літературній творчості нотатки про осуд тогочасним суспільством і владою позашлюбних відносин дівчат і їх вагітність. Та сам письменник, зважаючи на тяжкі обставини воєнного лихоліття і високу ціну виживання жінок під час окупації, не зміг перекласти всю провину за скоєне лише на їхні плечі. Нерідко на сторінках «Щоденника» зустрічаємо записи, які свідчать про спроби автора знайти виправдання для дівчат, горе яких ростиме з кожним роком життя їхніх позашлюбних дітей від ненависних німецько-фашистських загарбників.

Висновок. О. Довженко у своєму творчому доробку не знайшов місця для змалювання щасливої жінки, тим більше жінки-матері. Лише окремі епізоди з життя матерів можна вважати дійсно радісними (ювілей Тетяни Запорожець, її радість від зустрічі з родиною, радість спасіння поранених льотчиків Марією Стоян). Мабуть, так сталося тому, що материнська доля здебільшого й складається з тяжких роздумів, тривог і переживань за долю дітей, чоловіка, близьких та рідних. А ще, можливо, тому, що той період історії, в який йому довелося жити, був перенасичений різними випробуваннями та стражданнями. Щасливу жінку можна було хіба що вигадати, але О. Довженко до кінця життя залишився вірним своїм принципам художньої реалістичності.

Література:

1. Довженко Олександр. Кіноповісті. Оповідання / Олександр Довженко. – К.: Наукова думка, 1986. – 710 с.
2. Довженко О.П. Щоденникові записи, 1939-1956 – Дневниковые записи, 1939-1956 / О.П.Довженко. – Харків: Фоліо, 2013. – 879 с.

Максимчук-Макаренко С. А. Своеобразие интерпретации образа матери в литературном творчестве А. Довженко

Аннотация. В статье рассматриваются образы женщин-матерей, созданных А. Довженком в его литературных произведениях. Сосредоточивается внимание на изображении портретов Марии Стоян («Мать»), Татьяны Запорожец («Украина в огне»), сборных образах девушек-покриток («Дневник», «Бронза»).

Ключевые слова: образ, женский образ, мать, покритка, материнская судьба.

Maksymchuk-Makarenko S. The peculiarities of mother's image interpretation in Oleksandr Dovzhenko's literary work

Summary. The article deals with the mother image created by Oleksandr Dovzhenko in his literary works. Exceptional attention is given to the depiction of Mariya Stoyan («Mother»), Tetyana Zaporozhets' («Ukraine in the flame») and other young women (pokrytka) («Diary», «Bronze»).

Key words: image, woman image, mother, pokrytka, mother's fate.